

Ένας πρώιμος κανόνας τής “γενιάς του Τριάντα”: Πέτρου Σπανδωνίδη, *Η πεζογραφία των νέων (1929-1930)*, Θεσσαλονίκη 1934

Δημήτρης Βλαχοδήμος*

Η ανακοίνωσή μου επικεντρώνεται στην μελέτη ενός βιβλίου κριτικής, υπό την οπτική της συμβολής του στην δημιουργία του πιο ισχυρού κανόνα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόκειται για το βιβλίο του Πέτρου Σπανδωνίδη, *Η πεζογραφία των νέων*, που εκδόθηκε στην Θεσσαλονίκη το 1934. Στο πρώτο μέρος της εισήγησής μου εξετάζεται η σημασία του επιθέτου «νέου» στον τίτλο του βιβλίου καθώς και το νόημα του χρονικού ορίου που τίθεται, 1929 με 1933. Το δεύτερο μέρος της αναφέρεται στο περιεχόμενο του βιβλίου καθεαυτό, κατά πόσο και γιατί συνιστά μια πρώτη μορφή πεζογραφικού λογοτεχνικού κανόνα της “γενιάς του Τριάντα”.

Υπήρξαν εποχές κατά τις οποίες η διάκριση μεταξύ νέων και παλιών ήταν πάρα πολύ έντονη και σαφώς γονιμότερη. Από την δεκαετία του χίλια εννιακόσια δέκα και εξής, όσο φτάνουμε στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και στις αρχές της δεκαετίας του τριάντα, αυτό το φαινόμενο παίρνει μεγάλες διαστάσεις, έτσι ώστε να έχουμε κατηγοριοποιήσεις του είδους όχι μόνο «νέοι πεζογράφοι» ή «νέοι ποιητές» αλλά και «νέοι κριτικοί» ή «νέοι ηθοποιού».¹ Εννοείται πως νέοι υπήρχαν πάντοτε στην πνευματική και καλλιτεχνική ζωή, δηλαδή οι πρωτοεμφανιζόμενοι ή όσοι δεν είχαν καθιερωθεί, αλλά οι νέοι στους οποίους περιοριζόμαστε εδώ είχαν επί πλέον μεγάλη ορμή, ήθελαν πολύ να επηρεάσουν και να αλλάξουν μια παγιωμένη κατάσταση, να σημειώσουν ρήξεις παρά να συνεχίσουν κάτι, να εκτεθούν με το έργο τους παρά να μιμηθούν τους παλιούς και τα καθιερωμένα σχήματα (πρβλ. Μουλλάς 1993, 102 και Καγιαλής 2007, 183 κε.)

Ο Πέτρος Σπανδωνίδης έχει συνδεθεί με μια όψη της πολυπρόσωπης και πολυποικίλης “γενιάς του Τριάντα”, την (περιφερειακή μεν – δυναμική δε) “Σχολή Θεσσαλονίκης”, ως κριτικός και ως πρωτεργάτης της έκδοσης του περιοδικού *Μακεδονικές Ημέρες*.² Πρόκειται για το περιοδικό, το οποίο, πρωτίστως μέσω των μεταφρασμένων λογοτεχνικών κειμένων και τις σελίδες κριτικής του, σφράγισε την πρώτη δεκαετία του ελληνικού λογοτεχνικού μοντερνισμού.³ Θεωρητικές σκέψεις και κριτικά σημειώματα του Πέτρου Σπανδωνίδη εμφανίζονται από το πρώτο τεύχος του περιοδικού (Μάρτιος 1932). Είχε και ο ίδιος λογοτεχνικές φιλοδοξίες, αλλά σταμάτησαν πολύ νωρίς (*Βυθός κ’ επιφάνεια*, θεατρικό έργο, 1932· *Αβέβαια πράγματα*, διηγήματα, 1933), και τον κέρδισε εξ ολοκλήρου ο κριτικός και ο δοκιμιακός λόγος. Πολύ σύντομα, στο τρίτο τεύχος των *Μακεδονικών Ημερών*

* Δημήτρης Φ. Βλαχοδήμος, δρ. Νεοελληνικής Φιλολογίας ΑΠΘ, φιλόλογος στο Γενικό Λύκειο Ελευθερίου Βενιζέλου, Χανιά. Τελευταίο δημοσίευμα: «Το μάθημα της Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο και το Λύκειο: λογοτεχνικός κανόνας, σχολικά βιβλία, πραγματικότητα». Πρακτικά Συνεδρίου, *Η Νεοελληνική Λογοτεχνία σήμερα. Κοινωνία και Εκπαίδευση*, Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας – Τμήμα Φιλολογίας – ΕΚΠΑ, 28-30/11/2013 (υπό έκδοση). Επικοινωνία: dflachodimos@gmail.com

¹ Όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς φυλλομετρώντας, για παράδειγμα, τα τεύχη του περιοδικού *Νέα Εστία* από το 1927 και εξής (ψηφιοποιημένα στο www.ekebi.gr > 08. Τράπεζα Δεδομένων - Αρχεία > Αρχείο περιοδικών > Ψηφιοποιημένα Περιοδικά Λόγου και Στοχασμού).

² Πρβλ. «Εκεί [στο περιοδικό *Μακεδονικές Ημέρες*, 1932-1939] συνεργάστηκα ως κριτικός τής σύγχρονης λογοτεχνίας με διπλό έμβλημα: την αναζήτηση ενός βάθους και την παρρησία της α λ ή θ ε ι α ς» (Σπανδωνίδη 1964). Για την παρουσία του Σπανδωνίδη ως κριτικού στο περ. *Μακεδονικές Ημέρες* βλ. Γκούση 2009.

³ Το περιοδικό έχει μελετηθεί πλήρως στην διδακτορική διατριβή τής Βούλας Σιόλα 2010. Βλ. επίσης Ζαχαροπούλου 2011 και Chiarpone 2006, 2009.

(Μάιος 1932) στην κριτική του για τα διηγήματα *Ο ίσιος δρόμος* του Χρήστου Λεβάντα, και στο μεθεπόμενο τεύχος, (Ιούλιος-Αύγουστος 1932) γράφοντας για τα διηγήματα του Σώτου Χονδρόπουλου, *Κουρασμένοι που βαδίζουν*, εκδηλώνει το ενδιαφέρον του για τους νέους πεζογράφους.⁴

Το ζήτημα της κριτικής ήταν πολύ σοβαρό, και εκείνη την εποχή. Η νέα πνοή στην λογοτεχνία συνδέθηκε άρρηκτα με το νέο αίμα στην κριτική, στην οποία αναγνωριζόταν καθοδηγητικός ρόλος αφ' ενός, και ότι μπορούσε να εδρεύει και εκτός Αθηνών αφ' ετέρου. Τον Οκτώβριο του 1932 το περιοδικό *Μακεδονικές Ημέρες* (τχ. 8) αρχίζει δημοσίευση έρευνας με θέμα «Η θέση της κριτικής στην Ελλάδα», «με την οποία, ίσως, τίθεται έμμεσα υπό αμφισβήτηση η αθηναϊκή κριτική ή έστω ελέγχεται η απόδοσή της» (Αργυρίου 2001, 441). Από την πρώτη σειρά απαντήσεων είναι αξιοσημείωτο ένα απόσπασμα της συμβολής του Δημήτρη Μεντζέλου, καθώς αποδίδει καθοδηγητικό ρόλο στο *Ελεύθερο Πνεύμα* του Γιώργου Θεοτοκά:

Μα κείνο που δίνει μεγαλύτερη ικανοποίηση και σημειώνει σταθμό στην εξέλιξη της κριτικής είναι το γεγονός πως αρχίζει να φιλοδοξεί τη θέση **οδηγήτρας**. Η έκδοση βιβλίων σαν το «Ελεύθερο Πνεύμα» του Γιώργου Θεοτοκά έχει ανάλογη νομίζω σημασία με τις απαιτητικότητες και τα τσεκουρώματα του Φ. Πολίτη και του Άλκη Θρύλου από τα 1916. Η **δημιουργικότητα** της κριτικής βοηθάει όσο κ' η **απαιτητικότητα** στη δημιουργία παράδοσης. (Μεντζέλος 1932, 279)

Ο Πέτρος Σπανδωνίδης δεν έλαβε μέρος στην έρευνα, διατύπωσε όμως τις περί κριτικής απόψεις του στην στήλη του «Καθρεφτίματα», προτού ακόμα ολοκληρωθεί η δημοσίευση της έρευνας (βλ. Σπανδωνίδης 1932γ). Το ίδιο ακριβώς συνέβη και με τον Κ. Θ. Δημαρά, ο οποίος κοινοποίησε τις απόψεις του για την κριτική στην στήλη που διατηρούσε στο περιοδικό *Νέα Εστία* (βλ. Δημαράς 1933β).

Μέσα σε όλο αυτό το κλίμα ακολουθεί φυσιολογικά η δημοσίευση σε συνέχειες, στα τρία πρώτα τεύχη του δεύτερου έτους κυκλοφορίας των *Μακεδονικών Ημερών* (Ιανουάριος 1934 και εξής), κριτικών σημειωμάτων (άλλα σύντομα και άλλα εκτενέστερα) του Πέτρου Σπανδωνίδη υπό τον τίτλο «Η πεζογραφία των νέων (1929 – 1930)». Στο τέλος της τρίτης συνέχειας τυπώνεται το σύνθημα «(Ακολουθεί)» και στο οπισθόφυλλο του ίδιου τεύχους αναγγέλλεται η έκδοση ομότιτλου βιβλίου του Σπανδωνίδη «Προσεχώς». Ωστόσο, στο επόμενο τεύχος δεν ακολουθεί καμιά συνέχεια και όπως συνάγεται από βιβλιογραφικά δεδομένα το βιβλίο κυκλοφορεί τον Μάιο του 1934. Κρίνεται αμέσως (αρχές Ιουνίου 1934) από τον Πέτρο Χάρη στο περ. *Νέα Εστία* (βλ. Χάρης 1934), ενώ εκτενής λόγος γίνεται στις ίδιες τις *Μακεδονικές Ημέρες* (τεύχος Ιουνίου-Ιουλίου 1934) με βιβλιοκρισία του Στέλιου Ξεφλούδα (βλ. Ξεφλούδας 1934), με αυστηρή απάντηση του Γιώργου Θέμελη στον Πέτρο

⁴ Βλ. «[...] τον τελευταίο καιρό εκδίδονται στην Ελλάδα βιβλία από νέους, όλο από νέους. [...] τα περισσότερα βιβλία των νέων [...] χωρίς να είναι άψογα στη μορφή— προκαλούν ένα αίσθημα εκπλήξεως, που βγαίνει από το ότι δε συναντούν την ψυχική προσδοκία των παλιών. [...] Οι νέοι μας δε συνεχίζουν τους παλιούς [...]. Είναι αναμφισβήτητο, ότι πλάθεται κάτι παράλληλο και πέρα απ' τους παλιούς» (Σπανδωνίδης 1932α) και «Είμαι πολύ περίεργος για την πεζογραφία των νέων. Η πεζογραφία τους οφείλει να είναι κάτι καινούργιο», ενώ στην συνέχεια προσδιορίζει τα χαρακτηριστικά των «νέων»: «αδιάλλακτοι, περήφανοι, απομονωμένοι συνεχιστές του εαυτού τους. Που παλεύουν να εμφανίσουν όλες τις δυνατότητες του είναι τους αυθόρμητα, ειλικρινά» (Σπανδωνίδης 1932β). Χαρακτηριστική απόδειξη για το κλίμα που επικρατούσε είναι ότι το περ. *Ξεκίνημα* δημοσίευσε την άνοιξη του 1933 αποτελέσματα έρευνας με ερωτήματα για παλιούς και νέους ποιητές και πεζογράφους: καλύτερος νέος ποιητής ανεδείχθη ο Απόστολος Μαγγανάρης και πεζογράφος ο Ηλίας Βενέζης (βλ. Ω. 1933, 567). Ο Κ. Θ. Δημαράς δράττεται της ευκαιρίας και στην τακτική στήλη του «Η κίνησις των ιδεών» στο περ. *Νέα Εστία* προσπαθεί να κατευνάσει τα πνεύματα και να κρατήσει τις ισορροπίες (βλ. Δημαράς 1933α).

Χάρη (βλ. Θέμελης 1934) και με τον ίδιο τον Πέτρο Σπανδωνίδη να απευθύνεται στον μαρξιστή πειραιώτη πεζογράφο Χρήστο Λεβάντα, και να αναφέρει με ευσύνοπτο τρόπο τι ακριβώς κάνει στην *Πεζογραφία των νέων*:

[...] υποστήριξα πως η πεζογραφία είναι προ παντός δεικτική παράσταση ελεύθερη και πρέπει να μείνη αδέσμευτη από κάθε τάση που θέλει να αποδείξει τούτο ή εκείνο μεταχειριζόμενη για μέσο την τέχνη. Αμφισβήτησα δηλ. την αξία της αποδεικτικής κατευθύνσεως στη λογοτεχνία. (Σπανδωνίδης 1934β, 202-203).

Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα, γιατί η επισκόπηση του Σπανδωνίδη αρχίζει από το 1929 και γιατί ολοκληρώνεται το 1933, εξαντλείται δηλαδή στα όρια μιας πενταετίας. Γνωρίζουμε πολύ καλά ότι στα τέλη του 1929 κυκλοφόρησε το *Ελεύθερο Πνεύμα* του Γιώργου Θεοτοκά, και οι θεσσαλονικείς συγγραφείς όχι μόνο το υποδέχθηκαν ευνοϊκά, αλλά εξέλαβαν και την δική τους ανανεωτική δημιουργική προσπάθεια ως ανάλογη κίνηση της συμπρωτεύουσας.⁵ Επομένως, το έτος έναρξης της επισκόπησης του Σπανδωνίδη είναι σημαντικό, επειδή μας δείχνει ότι πολύ νωρίς το δοκίμιο του Θεοτοκά είχε εκληφθεί ως ‘μανιφέστο’ και των νέων λογοτεχνών της Θεσσαλονίκης.

Εκτός αυτού του πολύ σημαντικού γεγονότος, την σπουδαιότητα του 1929 ως γόνιμου έτους, έρχονται να συμπληρώσουν δυο ακόμα λεπτομέρειες: πρώτον, στο τέλος του 1929 το περιοδικό *Νέα Εστία* αποφασίζει αύξηση του αριθμού των σελίδων κάθε τεύχους του κατά οκτώ σελίδες (από σαράντα οκτώ σε πενήντα έξι) και τιμής, επομένως (από έξι σε επτά δραχμές). Η αύξηση αυτή δικαίως θεωρείται από το ίδιο το περιοδικό, τον Ξενόπουλο δηλαδή, ως «Ένα δείγμα της πνευματικής ευρωστίας του τόπου» (Ξενόπουλος 1929β). Μετά την ποσοτική αυτή λεπτομέρεια, επειδή αφορά την πληθώρα ύλης, περνάμε στην δεύτερη, η οποία είναι καθαρά ποιοτική. Επισκοπώντας ο Κλέων Παράσχος το λογοτεχνικό 1929 ξεχωρίζει σε ένα μέρος της διηγηματογραφίας «μια τάση χαρακτηριστική, εντονότερα, συνειδητώτερα, πλατύτερα φανερωμένη τη χρονιά τούτη απ’ άλλες χρονιές: την τάση προς ένα νέο ύφος, που να ανανεώνει πραγματικά την έκφραση του ψυχικού κόσμου μας» (Παράσχος 1930, 47). Η ανανέωση ξεκινά από την μικρή φόρμα, το διήγημα· στο μυθιστόρημα τα πράγματα είναι πιο σύνθετα, αλλά ο στόχος έχει ήδη τεθεί και σύντομα θα επιτευχθεί.

Το 1933 ομολογουμένως, αποτελεί έτος κορύφωσης για το νεοελληνικό μυθιστόρημα. Είμαστε στο «έτος του ρομάντσου» κατά τον Άλκη Θρύλο (βλ. Αργυρίου 2001, 386), στην «εποχή του μυθιστορήματος» κατά τον τίτλο ανώνυμου σημειώματος του περιοδικού *Ιδέα* στο τχ. Δεκεμβρίου 1933 (βλ. Ανώνυμος 1933). Έτος «σταθμό» χαρακτηρίζει το 1933 ο Παν. Μουλλάς, «έτος αυτογνωσίας και αυτοσυνείδησης» με αξιοσημείωτα μυθιστορήματα τον *Συνταγματάρχη Λιάπκιν* του Καραγάτση, την *Αργώ* του Θεοτοκά, την *Εκάτη* του Κοσμά Πολίτη, τα *Μυστήρια της Ρωμοσύνης* του Θράσου Καστανάκη, την *Δασκάλα με τα χρυσά μάτια* του Μυριβήλη (βλ. Μουλλάς 1993, 115).

⁵ Ο Στέλιος Ξεφλούδας, που είχε γνωριστεί με τον Γιώργο Θεοτοκά στο Παρίσι στα τέλη της δεκαετίας τού 1920, παρουσίασε το *Ελεύθερο Πνεύμα* στην θεσσαλονικιώτικη εφημερίδα *Μακεδονία* (8 και 9/12/1929), το ίδιο και ο Γιώργος Δέλιος (εφ. *Ταχυδρόμος*, 9/12/1929). Πρβλ. μια μεταγενέστερη αυτοβιογραφική αναφορά τού Σπανδωνίδη: «Στα 1932 άρχισα να ενδιαφέρομαι γενικότερα για τα Ελληνικά Γράμματα. Αυτό είναι το έτος της ευρύτερης παρουσίας μου. Και εμφανίσθηκα καθαρά με τόνομά μου. Εκείνη τη χρονιά βρέθηκα ανάμεσα σε μια συντροφιά όμοια σκεπτομένων ανθρώπων, που ήθελαν κάτι ανάλογο προς εκείνο που ο Γ. Θεοτόκης [sic] στην Αθήνα λίγο πρωύτερα είχε διακηρύξει σε μια μπροσούρα του, είδος μανιφέστου της γενεάς του ’30» (Σπανδωνίδης 1958, 209), όπως επίσης και την εξής μαρτυρία του Γιώργου Βαφόπουλου: «Για ένα διάστημα το επίκεντρο της συντροφιάς είχε μετατεθεί στο “Ελεύθερο Πνεύμα” του Ορέστη Διγενή» (Βαφόπουλος 1970, 344).

Η πεζογραφία των νέων, βιβλίο ενενήντα δύο σελίδων, χωρίζεται σε δύο μέρη: το μεγαλύτερο (σ. 5-76) περιλαμβάνει σε χρονολογική κατάταξη τα βιβλία που κρίνονται, και το μικρότερο (επιλογικό) ονομάζεται «Απ' αφορμή» και περιλαμβάνει τις θεωρητικές αρχές του κριτικού, μοιρασμένες σε δεκαέξι αριθμημένα σημειώματα (σ. 79-92). Βάσει των αρχών αυτών, εννοείται πως, κρίνονται τα επιλεγμένα πεζογραφήματα, και ταυτόχρονα προβάλλεται το είδος της πεζογραφίας που θεωρείται αξιόλογο και διακρίνεται από την υπόλοιπη λογοτεχνία.

Ο Σπανδωνίδης στο θεωρητικό μέρος του βιβλίου του κατηγορεί τους μισονεϊστές, εντάσσει προφανώς τον εαυτό του στους φιλονεϊστές, ισχυρίζεται ότι «Το έργο των νέων είναι, χωρίς όρους, μια αξία εθνική» (σ. 80). Είδαμε και παραπάνω ότι διαφωνεί με την αποδεικτική λογοτεχνία, δηλαδή την λογοτεχνία των ιδεών, της ηθικολογίας, της διδακτικής και παιδαγωγικής, των ανθρώπινων τύπων και των ψυχρών συμβόλων, την λογοτεχνία εν τέλει στην οποία ο συγγραφέας προβάλλει τους δικούς του σκοπούς. Αντιθέτως προτιμά την δεικτική λογοτεχνία, δηλαδή την λογοτεχνία που εκφράζει αυτό που είναι, την λογοτεχνία που προβάλλει ελεύθερους ανθρώπους, που πηγάζει από γνήσια καλλιτεχνική φαντασία.

Η λογοτεχνία που προτείνει είναι ο ψυχολογικός ρεαλισμός, η ατομικεύουσα πεζογραφία, η ποίηση της πραγματικότητας· η λογοτεχνία που ενδιαφέρεται για ολόκληρο τον άνθρωπο, τον ψυχολογικά νοούμενο άνθρωπο. Εντός αυτού του πλαισίου, ο Πέτρος Σπανδωνίδης επικρίνει από το ένα μέρος την κοινωνιστική λογοτεχνία των νέων —επειδή «δεν είναι σύμφωνη με ολόκληρη τη φυσική αλήθεια των πραγμάτων, είναι τεχνητή» (σ. 83)—, τους χαρακτήρες στην *Πιάτσα* του Νίκου Κατηφόρη, αλλά και τον ήρωα της *Εκάτης* του Κοσμά Πολίτη —επειδή και στις δυο περιπτώσεις οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες υπηρετούν μια ιδέα «φιλοσοφική ή κοινωνική, ηθική ή καλλιτεχνική» (σ. 84). Ξεχωρίζει από το άλλο μέρος τα έργα των Βενέζη, Ξεφλούδα, Έλλης Δασκαλάκη, Σκαρίμπα, Καραγάτση διευκρινίζοντας: «Δεν θέλω να πω, ότι τα έργα των συγγραφέων αυτών είναι από κάθε άποψη ανώτερα από άλλα, όμως δεν το κρύβω πως τα εκτιμώ, γιατί σέβονται τα πρόσωπά τους: προσπαθούν να δώσουν την καθαρή ιστορία της ψυχής τους» (σ. 82).

Εννοείται πως παρουσιάζουν ενδιαφέρον όλα τα σημειώματα στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, γεγονός στο οποίο επέστησε ευθύς αμέσως την προσοχή των επαγγελματιών κριτικών ο Στέλιος Ξεφλούδας (βλ. Ξεφλούδας 1934).

Ο Σπανδωνίδης στο πρώτο μέρος του βιβλίου του αριθμεί τις καταχωρίσεις κάθε έτους, ώστε να έχουμε τις λιγότερες καταχωρίσεις στο 1929, μόλις έξι, από τις οποίες μόνο οι δύο έχουν στοιχειώδη έκταση (ένδεκα και δεκαεπτά αράδες αντίστοιχα), η πρώτη αρνητική για το μυθιστόρημα της Ντόρας Ρωζέττη, *Η ερωμένη της* και η δεύτερη ανεπιφύλακτα εγκωμιαστική για την *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*, του Στρατή Δούκα. Στο 1933 υπάρχουν οι περισσότερες καταχωρίσεις, δεκαεννέα, και καταλαβαίνουμε έτσι ότι ο δρόμος έχει ανοίξει για τα καλά, η δυναμική των νέων πεζογράφων είναι πασιφανής. Από τα υπόλοιπα έτη, το 1930 έχει δεκατρείς καταχωρίσεις, το 1931 δεκατέσσερεις, το 1932 ένδεκα. Συνολικά δηλαδή έχουμε εξήντα τρεις καταχωρίσεις για σαράντα έξι συγγραφείς, σαράντα έναν άντρες και πέντε γυναίκες.

Ο Θράσος Καστανάκης έχει την τιμητική του με πέντε καταχωρίσεις, ακολουθεί ο Πέτρος Πικρός με τρεις, ενώ από δύο καταχωρίσεις έχουν (αλφαβητικώς) οι: Πέτρος Αφθονιάτης, Γιώργος Θεοτοκάς, Νίκος Κατηφόρης, Στράτης Μυριβήλης, Ντόλης Νίκβας, Μελής Νικολαΐδης, Στέλιος Ξεφλούδας, Ναπολέον Παπαγεωργίου, Κοσμάς Πολίτης,

Άγγελος Τερζάκης και Σώτος Χονδρόπουλος. Οι εκτενέστερες κριτικές απαντώνται συχνότερα σε βιβλία του 1933 και λιγότερο στα προηγούμενα έτη.

Είδαμε πως στις καταχωρίσεις του 1929 υπάρχουν μόλις δυο καταχωρίσεις υποτυπώδους εκτάσεως. Στου 1930 έχουμε τρισέλιδη κριτική για το *Η ζωή εν τάφω* του Στράτη Μυριβήλη, στου 1931 τετρασέλιδη για τις *Ώρες αργίας* του Γιώργου Θεοτοκά, και στου 1932 τετρασέλιδη για *Το νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη και τρισέλιδη για την *Εσωτερική συμφωνία* του Στέλιου Ξεφλούδα. Στις καταχωρίσεις του 1933 οι πολυσέλιδες κριτικές αυξάνονται θεαματικά σε έξι (επί συνόλου δεκαεννέα): τεσσεράμιση σελίδες για τον Θέμο Κορνάρο (μοιρασμένες σε δυο βιβλία του: *Άγιον Όρος* και *Σπιναλόγκα*), τρεις και πλέον σελίδες για *Το θείο τραγί* του Γιάννη Σκαρίμπα, τρεις σελίδες για δυο βιβλία (*Πρόσφυγες* το ένα και *Ληστές* το άλλο) του Πέτρου Αφθονιάτη, τέσσερις σελίδες για την *Αργώ* του Γιώργου Θεοτοκά, πέντε σχεδόν σελίδες για τον Κοσμά Πολίτη, το *Λεμονοδάσος* και την *Εκάτη*, και τρεις σελίδες τέλος, για τον *Συνταγματάρχη Λιάπκιν* του Καραγάτση.

Από τα παραπάνω δεδομένα συνάγεται ότι ο συνδυασμός της συχνότητας κυκλοφορίας βιβλίων ενός συγγραφέα μαζί με τις πολυσέλιδες κριτικές που γράφονται για το έργο του είναι δυο από τα στοιχεία που καθιστούν τον συγκεκριμένο συγγραφέα ισχυρό, ώστε να διεκδικήσει επαξίως και πρωίμως μάλιστα μια θέση στον λογοτεχνικό κανόνα που μόλις δημιουργείται (προτιμότερο: θεμελιώνεται). Εδώ χρειάζεται να συνυπολογιστεί και το ποιος κριτικός γράφει για ποιόν συγγραφέα, γιατί η βαρύτητα του πρώτου μπορεί να σημαίνει πολλά, άλλοτε να προοιωνίζει και άλλοτε να φαίνεται υπερβολικός στον καιρό του, αλλά σε μεταγενέστερη εποχή να εκτιμάται η κριτική του. Ενδεικτικό παράδειγμα ως προς αυτό αποτελεί ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, ο οποίος από την λογοτεχνική επισκόπηση του 1928 ξεχωρίζει τους Μυριβήλη, Καστανάκη, και Μελή Νικολαΐδη, Ηλία Βενέζη (βλ. Ξενόπουλος 1929α, 47-48), ενώ γράφοντας ευνοϊκά για το μυθιστόρημα *Η ερωμένη της* της Ντόρας Ρωζέττη στα τέλη του 1929 (βλ. Ξενόπουλος 1929γ), δεν θα φανταζόταν ασφαλώς ότι το τολμηρό για την εποχή του, αποσιωπηθέν και αρνητικώς κριθέν από τον Κλέωνα Παράσχο και Πέτρο Σπανδωνίδα θα διεκδικούσε μαχητικά πλέον, τρία τέταρτα του αιώνας αργότερα (1929-2005), μια θέση στον ανανεωμένο κανόνα της εποχής (βλ. Βλαχοδήμος 2008). Περαιτέρω τεκμήρια της θεμελίωσης του συγκεκριμένου κανόνα είναι από ποιοτικής πλευράς τα παρακάτω:

Πρώτο τεκμήριο, οι συγκριτικές αξιολογήσεις στις οποίες προβαίνει ο Σπανδωνίδης στην *Πεζογραφία των νέων* γράφοντας χαρακτηριστικά

Αν ο Μυριβήλης αξίζει σαν καλός ζωγράφος διαθέσεων και λυρικός ρήτορας, αν ο κ. Πολίτης δείχνει μια τρελλά συγκινημένη διάνοηση, αν ο Βενέζης είναι ο καθαρότερος πεζογράφος μιας ιστορικής πραγματικότητας, ο κ. Καραγάτσης είναι μεταξύ των νέων ένας κατ' εξοχήν πεζογράφος της πλασματικής πραγματικότητας των προσώπων και των καταστάσεων, ο καλύτερος ίσως «μυθιστοριογράφος». (*Πεζογραφία των νέων*: 71)

ή όταν βρίσκει προτερήματα στην συλλογή διηγημάτων *Ο άνθρωπος που τα δέχονταν όλα*, του πρόωρα χαμένου Γιώργου Δενδρινού, συγκρίνοντάς τον με τους (Ουράνη), Ξεφλούδα, Μυριβήλη, Θεοτοκά (σ. 66). Δεύτερο τεκμήριο της θεμελίωσης του κανόνα είναι η αρνητική άποψη του Σπανδωνίδα για τα έργα των Νίκου Κατηφόρη (σ. 8-9), του Πέτρου Πικρού (σ. 14-15), του Χρήστου Λεβάντα (σ. 29-30) ή του Σώτου Χονδρόπουλου (σ. 54-56). Και τρίτο τεκμήριο συνιστά η απορριπτική του στάση για τα έργα των Αλέκου Λιδωρίκη (σ. 24-25), Νίκου Δούρου (σ. 25), Ντόλη Νίκβα (σ. 30), Σταύρου Τσακίρη (σ. 60), Δημήτρη Ιωαννόπουλου (σ. 66-67).

Πολλοί από αυτούς στους οποίους ποικιλοτρόπως επέστησε την προσοχή μας ο Σπανδωνίδης έμειναν, πολλοί εξαφανίστηκαν, κάποιοι επανήλθαν (η Ντόρα Ρωζέττη, για παράδειγμα) ή κεντρίζουν την προσοχή μας, να ασχοληθούμε μαζί τους σήμερα, όπως για παράδειγμα, ο Άγγελος Δρόσος και το βιβλίο του *Ανάμεσα στους πεθαμένους*, μαρτυρία με θέμα την «Μεγάλη Φυγή της Σμύρνης».⁶

Ο Πέτρος Σπανδωνίδης, ογδόντα χρόνια πριν, είχε την ευφυΐα και την έμπνευση να συλλάβει ένα βιβλίο συνολικής κριτικής παρουσίασης των πεζογραφημάτων μιας πράγματι δημιουργικής πενταετίας. Οι επί μέρους καταχωρίσεις συγγραφέων και έργων στο βιβλίο του, υπάκουαν σε ευρύτερες θεωρητικές αρχές, είχαν έναν κοινό στόχο: να αναδείξουν την καλύτερη, ωφελιμότερη, αρτιότερη από αισθητικής πλευράς πεζογραφία που απαιτούσαν οι συνθήκες, το πνεύμα της εποχής.

Οφείλουμε να προσέξουμε πώς *Η πεζογραφία των νέων* διαφοροποιείται από ορισμένες άλλες μελέτες που είδαν το φώς την ίδια εκείνη χρονική περίοδο. Η πρώτη και πολύ σημαντική διαφορά βασίζεται στο γεγονός ότι ενώ *Η πεζογραφία των νέων* άρχισε να δημοσιεύεται σε συνέχειες, πολύ συνήθης τακτική στα περιοδικά, εκδόθηκε προτού ολοκληρωθεί, απρόσμενα μάλλον, σε βιβλίο. Γνωρίζουμε ότι η έκδοση ενός βιβλίου είναι στοιχείο επιβολής του συγγραφέα του, επομένως στην περίπτωση του Σπανδωνίδη μπορούμε να το αποδώσουμε στην πιθανή φιλοδοξία του να κατοχυρώσει εγκαίρως την προσωπική του θέση στον χώρο της λογοτεχνικής κριτικής. Η δημοσίευση της τρίτης συνέχειας στο περ. *Μακεδονικές Ημέρες* διακόπτεται στο μυθιστόρημα *Δεσμώτες* του Άγγελου Τερζάκη, και πρέπει να σημειωθεί απαραίτητως ότι μια —επικριτικού περιεχομένου— περίοδος στο περιοδικό απαλείφεται από το βιβλίο: «Στη σειρά αυτή των διηγημάτων [*Φθινοπωρινή συμφωνία*] ο συγγραφέας φαίνεται να ψάχνει για να συλλάβει και να στηρίξει κάτι που τελικά του γλιστράει και του ξεφεύγει» (Σπανδωνίδης 1934α, 76).

Κατά σύμπτωση τώρα ο Άγγελος Τερζάκης δημοσίευσε ένα σημαντικό άρθρο με θέμα «Το νεοελληνικό μυθιστόρημα», σε πέντε συνέχειες στο περιοδικό *Ιδέα* από τον Απρίλη μέχρι τον Αύγουστο 1933. Εξετάζει αναλυτικά το νεοελληνικό μυθιστόρημα στην εξελικτική του πορεία, περιορίζεται όμως στους ‘παλιούς’ συγγραφείς, σε ό,τι είχε αποκρυσταλλωθεί, και επισημαίνει απλώς στο τέλος την δυναμικότητα του πολλά υποσχόμενου παρόντος. Ο Σπανδωνίδης στην *Πεζογραφία των νέων* διαφοροποιείται και όσον αφορά την καθιερωμένη εκδοτική τακτική και όσον αφορά το περιεχόμενο.

Το ίδιο μπορούμε να πούμε ότι συμβαίνει και με τον Γιώργο Θεοτοκά, ο οποίος στο περιοδικό *Ιδέα* τον Γενάρη 1934 δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Η νέα λογοτεχνία», μια «συνοπτική επισκόπηση της νέας λογοτεχνικής μας κίνησης». Αναφέρει ότι «οι πρώτοι ενήλικοι της μεταπολεμικής γενεάς (οι “νέοι του 1930”) αρχίσανε να λένε τα δικά τους και μιλήσανε αβίαστα μια καινούργια γλώσσα» και διαπιστώνει ότι «αρχίζει στα ελληνικά γράμματα η περίοδος του μυθιστορήματος και του δοκιμίου». Μικρή αναφορά κάνει τέλος στην ποίηση και το θέατρο, δυο λογοτεχνικά είδη «που έχουν ασφαλώς ανάγκη από ριζική ανανέωση» (Θεοτοκάς 1934, 17, 12, 15 και 16 αντίστοιχα).

Η πεζογραφία των νέων ανατρέπει ακόμα και τις καθιερωμένες αναμονές μιας πιο συντηρητικής / συμβατικής αντίληψης της επαγγελματικής κριτικής —εκ φύσεως πιο ισχυρής και ηγεμονικής για διάφορους λόγους—, για το πώς πρέπει να είναι ένα παρόμοιο βιβλίο

⁶ Βλ. την επανέκδοσή του από τις εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα 2005, και δεκαέξι αποσπάσματά του στην ιστοσελίδα του Σπουδαστηρίου Νέου Ελληνισμού <www.snhell.gr>: Βιβλιοθήκη > Ανθολόγιο Μαρτυριών > 13. Δρόσος Άγγελος [πρόσβαση 30/12/2014].

κριτικής, όπως τις διατύπωσε ο Πέτρος Χάρης στην κριτική του για το βιβλίο του Σπανδωνίδη (βλ. Χάρης 1934). Με τα παραπάνω παραδείγματα αποδεικνύεται ότι ο Σπανδωνίδης έδρασε με τόλμη στην *Πεζογραφία των νέων*: δεν παρουσίασε ένα συστηματικό έργο ως επαγγελματίας κριτικός, αλλά χάραξε μια διαφορετική πορεία με το να επικεντρωθεί στο πιο ενδιαφέρον διακύβευμα της περιόδου, την πεζογραφία, χωρίς μάλιστα να αποκλείσει το διήγημα από το πεδίο μελέτης του. Ανήκε στους ‘νέους’ ως ηγετική μορφή των *Μακεδονικών Ημερών* και ακριβώς λόγω του χώρου δράσης του, της Θεσσαλονίκης δηλαδή, δεν είχε πίσω του κανένα λογοτεχνικό ή κριτικό παρελθόν το οποίο έπρεπε να υπερασπιστεί, να συνεχίσει ή να δείξει ότι εξελίσσεται.

Οι ανταγωνισμοί και οι συγκρούσεις —σύμφωνα με την θεωρία περί λογοτεχνικού πεδίου (βλ. Bourdieu 2006, 353)— μέσα στις συνθήκες και το πνεύμα της εποχής επέτρεψαν, ώστε να ξεχωρίσουν πεζογράφοι που εξακολουθούν ακόμα να αναγνωρίζονται, να ξαναδιαβάζονται, να μην έχουν ξεχαστεί.⁷ Η κριτική έπαιξε καθοδηγητικό ρόλο —ασφαλώς και οι επιλογές και αξιολογήσεις του Πέτρου Σπανδωνίδη στην *Πεζογραφία των νέων*—, ώστε σταδιακά να διαμορφωθεί και να ενισχυθεί ο γνωστός κανόνας. Οι αξιολογικές επιδόσεις της κριτικής συνδυασμένες και με αμιγώς λογοτεχνικές ανθολογήσεις δίνουν ορισμένο προβάδισμα σε συγκεκριμένους λογοτέχνες. Στην περίπτωση του Σπανδωνίδη δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι εργαζόταν στην Μέση Εκπαίδευση και το δεύτερο βιβλίο του *Η διδασκαλία των νέων ελληνικών*, που κυκλοφόρησε το 1931 (βλ. Καγιαλής 2007, 102), δείχνει την αγωνία του για ένα μάθημα, στο οποίο η ίδια η εποχή έδινε προτεραιότητα. Και γνωρίζουμε πολύ καλά ότι το πιο διαδεδομένο πεδίο εφαρμογής και χρήσης ενός λογοτεχνικού κανόνα είναι το σχολείο, η εκπαίδευση γενικότερα.⁸

Η προσπάθεια του Σπανδωνίδη είναι φρόνιμο και ενδιαφέρον να συνδυαστεί με την ανθολογία πεζογράφων που «άρχισε να συγκροτεί» (Αργυρίου 2001, 537) το περιοδικό *Ο Κύκλος* το 1934 (διευθυντής του ο Απόστολος Μελαχρινός). Πράγματι στο πρώτο τεύχος του 1935 (Γενάρης) αναγγέλλονται τα εξής:

Ο ΚΥΚΛΟΣ τυπώνει έναν ιδιαίτερο τόμο, αφιερωμένο στους μεταπολεμικούς πεζογράφους. Στον τόμο αυτό δημοσιεύουν ανέκδοτα διηγήματα και πρόζες οι διασημότεροι μεταπολεμικοί πεζογράφοι: Ο Στράτης Μυριβήλης, η Ιουλία Περσάκη, ο Θράσος Καστανάκης, ο Φώτης Κόντογλου, ο Ηλίας Βενέζης, ο Μελής Νικολαϊδής [sic], ο Βασ. Δασκαλάκης, η Έλλη Δασκαλάκη, ο Πέτρος Χάρης, ο Ι. [sic] Θεοτοκάς, ο Άγγ. Τερζάκης, ο Χρ. Λεβάντας, ο Στράτης [sic] Δούκας, ο Θανάσ. [sic] Πετσάλης, η Δις Λιλή Νάκου, ο Μ. Καραγάτσης, η Τατιάνα Σταύρου, ο Παύλος Φλώρος κ.ά.

Η εκτύπωση έχει προχωρήσει αρκετά και θα κυκλοφορήσει στις αρχές του Μάρτη σε 160-200 σελ. με στοιχεία των 8. Κάθε πεζογράφος θα έχει και ένα σημείωμα μαζί με μια σύντομη βιβλιογραφία. Έτσι ο τόμος αυτός θα είναι ο καλύτερος καθρέφτης της μεταπολεμικής πεζογραφίας μας. (Μελαχρινός 1935)

Ο αναγγελθείς τόμος κυκλοφόρησε το 1936 με τίτλο *Οι νέοι πεζογράφοι*, και στα παραπάνω ονόματα προστέθηκαν δυο ακόμα πεζογράφοι: ο Ναπολέων Παπαγεωργίου και ο Σώτος Χονδρόπουλος. Όλοι συμμετέχουν με ένα κείμενο εκτός από τον Στρατή Δούκα, του οποίου

⁷ Πρβλ. «Η αισθητική αξία αναδύεται από την πάλη ανάμεσα στα κείμενα: στον αναγνώστη, στη γλώσσα, στην αίθουσα διδασκαλίας, στις διαμάχες μέσα στην κοινωνία» και «Ένας παμπάλαιος έλεγχος για την κανονικότητα ενός έργου παραμένει καθ’ όλα έγκυρος: αν ένα έργο δεν απαιτεί να ξαναδιαβαστεί, τότε είναι ακατάλληλο για τον Κανόνα» (Bloom 2007, 74-75 και 65 αντίστοιχα).

⁸ Βλ. τρεις σχετικές ανακοινώσεις στο συνέδριο *Η Νεοελληνική Λογοτεχνία σήμερα. Κοινωνία και Εκπαίδευση*, Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας – Τμήμα Φιλολογίας – ΕΚΠΑ, 28-30/11/2013: Καγιαλής 2013, Ναούμ 2013, Βλαχοδήμος 2013.

δημοσιεύονται δύο (λόγω της μικρής τους έκτασης προφανώς). Ένα σημείωμα στο τέλος του πίνακα περιεχομένων είναι διαφωτιστικό:

Οι «Νέοι πεζογράφοι» συγκεντρώνουν τους καλύτερους μεταπολεμικούς λογοτέχνες. Το τύπωμα του τόμου αυτού άργησε γιατί μας είτανε δύσκολο να μαζέψουμε αμέσως όλη την ύλη. Στην αρχή αποφασίσαμε να δημοσιεύσουμε τα έργα τους σύμφωνα με τη χρονολογική εμφάνιση του καθενός. Επειδή όμως καθυστέρησαν μερικοί, η σειρά αυτή δεν μπόρεσε να κρατηθεί ως το τέλος. Ομολογούμε ότι μας λείπουν λίγα ονόματα ακόμα, γι' αυτό θα συμπληρώσουμε σύντομα τον τόμο με ένα παράρτημα όπου θα περιλάβουμε και μερικούς νέους, καθώς και τους λίγους πεζογράφους της Θεσσαλονίκης. (Μελαχρινός 1936, 159)

Το υπεσχημένο παράρτημα «δεν κυκλοφόρησε ποτέ» (Αργυρίου 2001, 537), οπότε από μόνη της η συμπερίληψη κάποιου πεζογράφου στον μοναδικό τόμο της ανθολογίας συνιστούσε πρωταρχική μνημείωση. Εκ των πραγμάτων, με την ανθολογία του περιοδικού *Ο Κύκλος* δεν έχουμε παρά μια έμπρακτη σύνδεση και μεταφορά του κριτικού κανόνα —που θεμελίωσε ο Σπανδωνίδης— σε λογοτεχνικά έργα καθεαυτά. Η διαδικασία ‘κανονικοποίησης’ είχε αρχίσει, και συνεχιζόταν με συνέπεια επιβεβαιώνοντας ότι ο σχηματισμός και η συνακόλουθη παγίωση ενός λογοτεχνικού κανόνα είναι μια σύνθετη, πολυεπίπεδη, χρονοβόρα διαδικασία. Θα ήμασταν πολύ αθώοι (αφελείς μάλλον), αν δίναμε μόνο βιβλιογραφική διάσταση καταλόγου συγγραφέων και έργων σε ανάλογες κινήσεις, όπως αυτή του Σπανδωνίδη με την *Πεζογραφία των νέων* ή της ανθολογίας *Οι νέοι πεζογράφοι*, και μας διέφευγε ο επιλεκτικός και αξιολογικός χαρακτήρας τους, το ότι —ακριβώς γι' αυτό— συνιστούν μια πρώτη μορφή δημιουργίας κανόνα. Και όχι οποιουδήποτε κανόνα ασφαλώς, αλλά του πιο καθοριστικού και μακροβιότερου —ευτυχώς ή δυστυχώς— στα Γράμματά μας.

Βιβλιογραφία

- (Ανώνυμος):⁹ στήλη «Πρόσωπα και πράγματα». «Η εποχή του μυθιστορήματος». *Ιδέα* 12 (1933): 383.
- Αργυρίου, Αλέξανδρος: *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η Πρόσληψή της στα Χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*. Τόμ. Α'. Αθήνα: Καστανιώτης 2001.
- Βαφόπουλος, Γιώργος: *Σελίδες αυτοβιογραφίας*. Τόμ. Α'. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» 1970.
- Βλαχοδήμος, Δημήτρης 2008: «Προσθήκες στην κριτική υποδοχή τού μυθιστορήματος *Η ερωμένη της* τής Ντόρας Ρωζέττη (Πέτρος Σπανδωνίδης, Γρηγόριος Ξενόπουλος)». *Νέα Εστία* 1812 (2008): 1132-1151.
- Βλαχοδήμος, Δημήτρης 2013: «Το μάθημα της Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο και το Λύκειο: λογοτεχνικός κανόνας, σχολικά βιβλία, πραγματικότητα». Συνέδριο *Η Νεοελληνική Λογοτεχνία σήμερα. Κοινωνία και Εκπαίδευση*, Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας – Τμήμα Φιλολογίας – ΕΚΠΑ, 28-30/11/2013 [υπό δημοσίευση στα *Πρακτικά*].
- Γκούση, Μαρία: *Ο Πέτρος Σπανδωνίδης ως κριτικός των Μακεδονικών Ημερών 1932-1939*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία με επόπτη τον Κ. Α. Δημάδη, Πανεπιστήμιο Γρανάδας, 2009.
- Δημαράς, Κ. Θ. 1933α: «Απάντηση σε μερικές έρευνες». *Νέα Εστία* 155 (1933): 620-622.
- Δημαράς, Κ. Θ. 1933β: «Κριτική, ποίηση και ψυχανάλυση». *Νέα Εστία* 145 (1933): 46-48.
- Ζαχαροπούλου, Κλεοπάτρα: *Μακεδονικές Ημέρες (1932-1939, 1952-1953): η διαμόρφωση το νεωτερικού λόγου στην πρωτεύουσα του βορρά και οι μεσοπολεμικές πνευματικές αναζητήσεις*, μεταπτυχιακή διπλωματική διατριβή με επόπτη την Άννα Κατσιγιάννη, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2011 [ψηφιοποιημένη ανάρτηση:

⁹ «Ιδρυτές και συνταχτική επιτροπή» του περιοδικού: Σπύρος Μελάς, Γιώργος Θεοτοκάς, Γιάννης Οικονομίδης.

- <<http://hdl.handle.net/10889/4644>> πρόσβαση 26/12/2014].
- Θέμελης, Γιώργος: «Ecce criticus!»: *Μακεδονικές Ημέρες* 6-7 (1934): 195-197.
- Θεοτοκάς, Γιώργος: «Η νέα λογοτεχνία»: *Ιδέα* 13 (1934): 11-17 (= Γιώργος Θεοτοκάς, *Αναζητώντας τη διαύγεια. Δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*. Εισαγωγή – επιμέλεια Δημήτρης Τζιόβας. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» 2005: 117-125.
- Καγιαλής, Τάκης 2007: *Η επιθυμία για το μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανοήσης στην Ελλάδα του 1930*. Αθήνα: Βιβλιόραμα 2007.
- Καγιαλής, Τάκης 2013: «Η νεοελληνική λογοτεχνία στην εκπαίδευση και η έννοια του “λογοτεχνικού κανόνα”». Συνέδριο *Η Νεοελληνική Λογοτεχνία σήμερα. Κοινωνία και Εκπαίδευση*, Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας – Τμήμα Φιλολογίας – ΕΚΠΑ, 28-30/11/2013 [υπό δημοσίευση στα *Πρακτικά*].
- (Μελαχρινός, Απόστολος 1935): «[Αναγγελία ανθολογίας μεταπολεμικών πεζογράφων]». *Ο Κύκλος* 1 (1935): 32.
- (Μελαχρινός, Απόστολος 1936, επιμέλεια): *Οι νέοι πεζογράφοι*. Αθήνα: “Κύκλος” 1936.
- Μεντζέλος, Δημήτρης: «[Η θέση της κριτικής στην Ελλάδα]»: *Μακεδονικές Ημέρες* 8 (1932): 276-280.
- Μουλλάς, Παναγιώτης: «Εισαγωγή». Στο: *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*. Τόμ. Α'. Αθήνα: Σοκόλης 1993: 17-157.
- Ναούμ, Ιωάννα: «Ισχυρός κανόνας / αδύναμες συγκρίσεις: Η ανάγκη κατανόησης και εφαρμογής της επιστημονικής συγκριτολογικής οπτικής στη διδασκαλία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας στο Λύκειο». Συνέδριο *Η Νεοελληνική Λογοτεχνία σήμερα. Κοινωνία και Εκπαίδευση*, Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας – Τμήμα Φιλολογίας – ΕΚΠΑ, 28-30/11/2013 [υπό δημοσίευση στα *Πρακτικά*].
- Ξενόπουλος, Γρηγόριος 1929α: «Το λογοτεχνικόν 1928». *Νέα Εστία* 50 (1929): 46-49.
- (Ξενόπουλος, Γρηγόριος) 1929β: «Προς τους φίλους της “Νέας Εστίας”». *Νέα Εστία* 72 (1929): 1119.
- Ξενόπουλος, Γρηγόριος 1929γ: «Ντόρας Ρωζέττη: *Η Ερωμένη της, ρομάντσο*». *Νέα Εστία* 71 (1929): 1035-1037.
- Ξεφλούδας, Στέλιος: «Π. Σπανδωνίδη: “Η Πεζογραφία των νέων”». *Μακεδονικές Ημέρες* 6-7 (1934): 197-198.
- Παράσχος, Κλέων: «Το λογοτεχνικό 1929. Α'—Η Ποίηση, το Διήγημα». *Νέα Εστία* 73 (1930): 46-48.
- Σιόλα, Βούλα: *Το περιοδικό Μακεδονικές Ημέρες (1932-1939, 1952-1953)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ, 2010 [ψηφιοποιημένη ανάρτηση: <<http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/28845>> πρόσβαση 26/12/2014].
- Σπανδωνίδης, Πέτρος 1932α: «Χρήστου Λεβάντα. “Ο ίσιος δρόμος” (διηγήματα)». *Μακεδονικές Ημέρες* 3 (1932): 121.
- Σπανδωνίδης, Πέτρος 1932β: «Σώτου Χονδρόπουλου “Κουρασμένοι που βαδίζουν” (διηγήματα)». *Μακεδονικές Ημέρες* 5-6 (1932): 207.
- Σπανδωνίδης, Πέτρος 1932γ: «Καθρεφτίσματα (10-15)»: *Μακεδονικές Ημέρες* 10-11 (1932-1933): 340-345.
- Σπανδωνίδης, Πέτρος 1934α: «Η πεζογραφία των νέων (1929-1933)». *Μακεδονικές Ημέρες* 3 (1934): 69-76.
- Σπανδωνίδης, Πέτρος 1934β: στήλη «Αντίλαλοι». *Μακεδονικές Ημέρες* 6-7 (1934): 202-204.
- Σπανδωνίδης, Πέτρος 1958: «“Τα χρόνια μου και τα χαρτιά μου”». *Νέα Πορεία* 41-42 (1958): 209-211.
- Σπανδωνίδης, Πέτρος 1964: «Η απολογία μου». *Νέα Πορεία* 107-108 (1964) [= *Η κριτική παρουσία τού Πέτρου Σ. Σπανδωνίδη*, σειρά *Ursa Minor / Τέταρτος Τόμος*, Αθήνα: Ευθύνη 1992: 9-19].

- Χάρης, Πέτρος: «Πέτρου Σπανδωνίδη: «Η πεζογραφία των Νέων (1929-1933)»». *Νέα Εστία* 179 (1934): 523-524.
- Ω.: στήλη «Περιοδικά κι' εφημερίδες». *Νέα Εστία* 154 (1933): 566-567.
- Bloom, Harold: *Ο Δυτικός Κανόνας. Τα Βιβλία και τα Σχολεία των Εποχών*. Μετάφραση Κατερίνα Ταβαρτζόγλου, εισαγωγή-επιμέλεια Δημήτρης Αρμάος. Αθήνα: Gutenberg 2007.
- Bourdieu, Pierre: *Οι κανόνες της Τέχνης. Γένεση και δομή τού λογοτεχνικού πεδίου*. Μετάφραση Έφη Γιαννοπούλου, πρόλογος Νίκος Παναγιωτόπουλος. Αθήνα: Πατάκης 2006.
- Chiappone, Jean-Luc: *Le Mouvement Moderniste de Thessalonique (1932-1939)*. Τόμ. 1: *Figures de l'Intimisme*, Παρίσι: L'Harmattan 2006· και τόμ. 2: *Figures du Cosmopolitisme*, Παρίσι: L'Harmattan 2009.